

“ALTUN YARUK” ABİDƏSİNDƏ HAL-VƏZİYYƏT BİLDİRƏN FEİLLƏR

Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirən nitq hissəsidir. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Dilin milli orijinallığının qorunmasında fəal mövqeyi ilə seçilir. Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də feillə zəngindir. Bəzən elə düşünülür ki, nitq hissəsinin zənginliyi həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlərin miqdarı ilə ölçülür. Bu fikir əsla düz deyildir. Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu məna xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Qədim türk yazısı abidələri dilinin feil sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilinin feil sistemi türk dillərinin feil sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Belə abidələrdən biri də “Altun yaruk”dur. “Altun yaruk” buddizmin təməllərini, fəlsəfəsini əks etdirən qədim uyğur abidələri arasında həcminə görə ən böyüyüdür.

Feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərindən biri onun mənasıdır. Hər bir feil konkret lüğəvi mənasına görə bir iş, hərəkət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də iş, hal, hərəkət bildirir. Feillərdə iş, hal, hərəkət mənası qarışıq olur, lakin bu mənalardan biri həmişə üstünlük təşkil edir. Hal-vəziyyət feilləri şəxs, əşyanın hal-vəziyyətini bildirir. Hal-vəziyyət feilləri, əslində, təfəkkür feillərinin bir hissəsini təşkil edir. Belə feillər ilk öncə dərk etmə ilə başlayan zehni prosesin ikinci mərhələsinin formalaşması üçün zəmin rolunu oynayır. Birinci mərhələdə dərk edilənlər sayəsində insanda bir qıcıq formalaşır və bu qıcıq sayəsində insanda psixoloji və fizioloji vəziyyət yaranır və bu vəziyyətin sözlərlə feil şəklində ifadəsi hal-vəziyyət feillərini ortaya çıxarır.

Açın. Feil abidədə 2 fərqli mənalarda işlənmişdir. Bunlardan biri “çıxarmaq”, digəri isə “etiraf etmək”, “günahlarını qəbul etmək”dir. Bu feilə abidədə 27 dəfə rast gəlinir: *Ökünürm(e)n, bilinürm(e)n, açınurm(e)n/ Ortaya qoyar, peşməliğini bildirər, etiraf edər...* (5, 121)

Amra. “sevmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 6 dəfə rast gəlinir: *Amrayurlar severler.* (5, 299) Qeyd etmək lazımdır ki, abidənin dilində “sevinmək” və “sevmək” mənalərini ifadə edən başqa feillər də işlənmişdir. Bəzi mənbələrdə “sevmək”lə yanaşı, “aşıq olmaq”, “sevdalanmaq” mənalərini də ifadə edən bu feilin kökünü “amur” sözü ilə əlaqələndirirlər. Bu feil əski uyğur mənbələrindən sonra digər mənbələrdə təsbit edilməyib. Müasir türk dillərində isə

“sakitləşmək”, “rahatlanmaq” mənalarında işlənir: Altay dilində “amra”, xakas, oyrot, tuva dillərində “amıra”. Müasir dilimizdə istifadə etdiyimiz “imrənmək” sözü “amra” feilinin müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış forması olması ilə bağlı fikirlər də vardır.

Ayıqla. “pisləmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 5 dəfə rast gəlinir: *Ayıqladım tantım.* (5, 121) Bu feilə Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu biliq” əsərində də rast gəlik və burada da “pisləmək” mənasında işlənib: *Münüm bu meni yalnuk irsel teyü, ayıqlap yorırlar kişiye ayu/ Qusurum varsa, budur: insanlar öz aralarında məni dönük deyərək pisləyirlər.* (10, 39)

Ayman. “çəkinmək”, “qorxmaq”, “ürkmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *Öz kılmuş kılınçlarına ertingü uyatsar, aymansar/ Özlərinin etdikləri davranışlardan ötrü utansalar, qorxsalar...* (7, 34) Həmçinin, abidədə bu mənaları ifadə edən “belingle” və “kork” feilləri də işlənmişdir. Xəqaniyyə türkcəsində yazılan mətnlərdən yalnız “Qaraxanlı türkcəsi-sətiraltı Quran tərcüməsi Türk və İslam əsərləri muzeyi №73”-də “ayman” feili işlənib: *Yād kılğıl iđiñni özüñ içinde yalvaru qorqu aymanu ün berü ündemekte kuđırağ sözdin/ Sabah akşam demeden, kendi içinden, korkarak ve yalvararak, alçak sesle yaratıcını an ve gafillerden olma* (8, 81)

Belingle. “qorxmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 7 dəfə rast gəlinir: *Atukrak korksar, belingleseleser/ Artıqlaması ilə dəhşətə gəlsələr, qorxsalar...* (7, 34) Mahmud Kaşğari bu sözün mənasını “qorxudan sıçramaq” kimi izah edir. “Qutadqu biliq” əsərində də bu söz işlənib: *Belinlep odundu kötürdi başın qara zengı kılmuş yüzini ışın/ Birdən silkələnərək yenidən oyandı, başını qaldırdı, duman göy üzünü qara zənciyə çevirmişdi.* Bu söz müasir türk dillərdən yalnız teleüt türklərinin dilində “peliñde” formasında “xəyali bir xəstəlik ucbatından əziyyət çəkmək” mənasında varlığını qorumuşdur.

Burçintur. “incitmək”, “dərd vermək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *kongüllerin karınların irintürdüm burçinturdum örletdim/ Qəlblərini, könüllərini qırdım, incitdim.* (7, 30) Bu feil Xəqaniyyə türkcəsində də “incitmək”, “əziyyət çəkdirmək” mənalarında işlənib.

Inan. “güvənmək”, “inanmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 8 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feil kökündən törəyən “ınanç” sözü də 10 dəfə abidədə işlənmişdir: *Amtı m(e)n isig özümüzün berü inanurbiz/ İndi biz isti canımızdan ötrü inanırıq.* (7, 48)

İrinçke. “yazığı gəlmək”, “mərhəmət etmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 29 dəfə rast gəlinir: *Tolp yirrinçüg irinçkep/ Bütün dünyaya mərhəmət edib.* (7, 25)

Kork. “qorxmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 13 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feildən törəyən “korkunç”, “korkunçığ”, “korkınçsız” sözlərinə rast gəlinir: *Artukrak korksar belingleseleser/ artıqlaması ilə qorxsalar, dəhşətə qapılısalar...* (7, 34)

Künile. “qısqaqmaq”, “həsəd aparmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 3 dəfə rast gəlinir: *Özümtə yiglerig körüp küñiledim erser özümtə yavızlarığ körüp uçuzladım/ Özümdə yaxşı şeyləri görüb həsəd apardımsa, özümdə pis şeyləri görüb küçümsədim.* (7, 30) Klausona görə, bu feil “həsəd” mənasını ifadə edən “küñi” ismindən törəyib.

Küse. “istəmək”, “diləmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 117 dəfə rast gəlinir: *Burkan kutın küseserler/ Budda müqəddəsliyini diləsələr...* (7, 54) Bu feilin Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərin hamısında işlənməsinin şahidi oluruq. Məsələn, “Divani-lüğət-it türk”də “*Ol anı körmekin küsedir/ O, onunla görüşməyi arzuladı*” şəklində işlənməmişdir. Söz müasir türk dillərindən qırğız dilində “küso”, özbək dilində “kusa”, noqay dilində “küse” şəklində işlənir. Xəqaniyyə türkcəsi dövründə “küse” feili həm “istəmək”, “arzulamaq”, həm də “darıxmaq” mənalarında işlənməmişdir.

Mungad. “təəccüblənmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 14 dəfə rast gəlinir: *Ertinğü tangladılar mungaddılar.* (7, 70)

Ökün. “peşman olmaq”, “tövbə etmək”, “təəssüf etmək” və “etiraf etmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 25 dəfə rast gəlinir: *Kılınçların neteg yarığın ökünser kşanti kılısalar ol ayıq kılınçları arıyur/ Davranışlarını hansı şəkildə etiraf etsələr, peşman olsalar, o pis davranışları silinərmi?* (7, 24) Bu feilə həmçinin, Orxon abidələrinin dilində rast gəlinir. Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış mətnlərin demək olar ki, hamısında bu feilə rast gəlinir: *Ökün küregünin üçün/*

İtaətsizliyindən ötrü peşman ol. “Divani-lüğət-it türk”də “Ol yāzuxıña ökündi” şəklində işlənmişdir və tərcüməsi belədir: *O, etdiyi səhvədən ötrü peşman oldu.*

Ögir. “sevinmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 45 dəfə rast gəlinib: *Kılı turmuşlarığ körüp iyin ögirdim sevimtim/ Etdiklərini gördüyüm üçün sevindim.* (7, 48)

Sev. “Altun yaruk” abidəsinin dilində müasir dilimizdə işlənən bir çox feillər işlənmişdir. Belə feillərə “korkmak”, “ımanmak”, “sevmek” feillərini nümunə göstərə bilərik. “Sev” feilinə abidədə 22 dəfə rast gəlinib. Həmçinin bu feildən törəyən “sevin”, “sevgüsüz”, “seviglig”, “sevigsiz”, “sevinç”, “sevinçsiz”, “sevinçlig” sözləri də abidədə işlənmişdir: *Edgü kılınçlarınga edgüllüg evrişleringe iyin ögirser sevinser/ Yaxşı davranışlarından, yaxşı rəftarlarından dolayı sevinşələr.* (7, 42)

Tangla. “təəccüblənmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 7 dəfə rast gəlinir: *Tirin kuvrag arkası ertingü tangldılar.* (7, 70)

Tepre. “sarsılmaq”, “hərəkət etmək”, “titrəmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 29 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feildən törəyən və “sarsılmaz”, “davamlı”, “möhkəm” mənalarını ifadə edən “teprençsiz” sifətinə də abidədə 17 dəfə rast gəlinir: *Yir suv yomkı tepredi/ yer-su bütünlüklə titrədi.* (7, 67)

Toda. “pis hesab etmək”, “dəyərsiz saymaq”, “alçaltmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 2 dəfə rast gəlinir: *Yoridaçılarığ körüp söküp sarsıp todap uçuzlap/ davrananları görüb, söyüb, alçaldıb, küçümsəyib...* (7, 30)

Uyat. “utanmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *Ertिंगü uyatsar, aymansar.* (7, 34) Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış mətnlərin demək olar ki, hamısında bu feilə rast gəlinir. “Divani-lüğət-it türk”də “*Ol mindin uyattı*” formasında işlənib və mənası “O, məndən utandı”dır. “Qutadğu bilig” əsərində “*Köñlin çıxarsa ayada urup yorısa uyadmasa yalñuk körüp*” şəklində rast gəlinir və tərcüməsi “*İnsan qəlbini çıxarıb ovucuna qoyaraq, başşqaları qarşısında utanmadan gəzə bilməlidir*”. Utanma hissi səbəsiz yaranan bir hiss deyildir. “Divani-lüğət-it türk”də verilən cümlədə utanma hissəsinin səbəbi açıq şəkildə verilməsə də bu hissə bir adamın səbəb olduğunu vurğulamışdır (*mindin/məndən*).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Caferoğlu A. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İstanbul, 1968, 320 s.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015, 296 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, 2016, 352 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 359 s.
5. Kaya C. Uyğurca Altun yaruk. Ankara, 1994, 911 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
7. Ölmez M. Altun yaruk. Ankara, Beytepe, 1991, 199 s.
8. Ünlü S. Karahanlı türkcəsi sözlüğü, Konya, 1047 s.
9. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr>
10. <https://oguzhanbasibuyuk.files.wordpress.com/2015/08/kutadgubilig.pdf>

XÜLASƏ

Uyğurca adı qısaca "Altun Yaruk" olaraq tanınan bu əsər Buddizmin ideyalarını təbliğ edir. Bu abidə qədim uyğur ədəbi dilini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsər XI əsın əvvəllərində sanskrit dilindən uyğur dilinə Senqu Seli Tudun tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu məqalədə hal-vəziyyət bildirən feillər, onların mənşəyi və cari vəziyyətinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *Altun Yaruk, buddizm, qədim uyğur ədəbiyyatı, qədim uyğur dili, hal-vəziyyət bildirən feillər*